

<https://doi.org/10.26565/2075-1834-2024-38-02>

УДК 340.15(34):316.342.3

О. А. ГАВРИЛЕНКО

доктор юридичних наук, професор, професор кафедри міжнародного і європейського права

E-mail: o.gavrylenko@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5554-4919>

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

м. Харків, 61022, майдан Свободи, 4

І. А. ЛОГВИНЕНКО

кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри теорії та історії держави та права

E-mail: igor_logv@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000000315054418>

Харківський національний університет внутрішніх справ

м. Харків, 61000, просп. Льва Ландау, 27

Є. С. ЛОГВИНЕНКО

кандидат юридичних наук, доцент, професор кафедри

конституційного і міжнародного права та прав людини

E-mail: evgeniyalogvinenko11@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7687-843X>

Харківський національний університет внутрішніх справ

м. Харків, 61000, просп. Льва Ландау, 27

СТАНОВЛЕННЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ ВАРНО-КАСТОВОЇ СИСТЕМИ ОРГАНІЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА В СТАРОДАВНІЙ ІНДІЇ: ІСТОРИКО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

АНОТАЦІЯ. Вступ. Стародавня Індія завжди викликала інтерес політиків, науковців. Багато поколінь істориків і правознавців намагалися з'ясувати особливості становлення давньоіндійської цивілізації. Їхній добробок дозволяє сьогодні не лише скласти цілісне уявлення про давню історію індійської держави і права, але й системно та поглиблено розкрити становлення її правових інститутів, формування політичної культури, соціального устрою тощо. Разом з тим, залишається чимало питань, які викликають дискусії та потребують поглибленого вивчення. Серед них – становлення та розвиток варно-кастової системи організації суспільства.

Короткий зміст основних результатів дослідження. У статті досліджено історію становлення варн в Стародавній Індії. Проаналізовано процес ієрархізації варн та визначено його особливості. Розкрито причини трансформації варнової системи, наслідком якої стало утворення (як усередині варн, так і поза їх межами) нових ендогамних груп – джати. З'ясовано сутність соціальної категорії «каста». Показано, що з появою численних джати та становленням кастової системи варни не відігравали значної ролі в житті суспільства і лише визначали статус каст, якщо вони до них належали.

Висновок. Обґрунтовано висновок про те, що «варна», «каста», «джати» не тотожні соціально-правові категорії. Вони відображають особливості становлення давньоіндійського суспільства та мають враховуватися науковцями для більш поглибленого вивчення варно-кастової організації суспільства в Стародавній Індії.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: Стародавня Індія, варна, каста, джати, брахман, кшатрій, вайши'я, шудра, чандала.

Як цитувати: Гавриленко О.А., Логвиненко І.А., Логвиненко Є.С. Становлення та особливості варно-кастової системи організації суспільства в стародавній Індії. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*, серія «Право». 2024. Вип. 38. С. 16-30. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2024-38-02>

In cites: Havrylenko O.A., Lohvynenko I.A., Lohvynenko Ye.S. (2024). Formation and features of the varna-caste system of social organization in ancient India. *The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University, Series "Law"*, (38), P. 16-30. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2024-38-02> (in Ukrainian)

Постановка проблеми. Стародавня Індія завжди викликала інтерес політиків, науковців та, взагалі, широкого кола поціновувачів старожитностей.

Варто пригадати, що у різні епохи такі відомі історичні діячі як Олександр Македонський, Наполеон I Бонапарт та інші мріяли

заволодіти Індією, яка, на їхнє переконання, відкривала можливості до встановлення всесвітнього панування.

Дослідників же приваблювала самотутня історія та культура Індії, зокрема казковість та яскравість сюжетів давньоіндійських епічних поем, – Махабхарати та Рамаїни, –

де благородство, чесність і сміливість головних міфологічних персонажів (Крішни, Рами, Юдхіштхіри, Бхімасени, Арджуни та ін.) ставали запорукою торжества справедливості та правди. Не одне покоління істориків і правознавців намагалися розібратися в особливостях давньоіндійської цивілізації, чим вона вирізнялася від інших цивілізацій Стародавнього світу. Їхній доробок є важливим внеском в індологію і дозволяє сьогодні не лише скласти цілісне уявлення про давню історію Індії, а й більш системно та поглиблено вивчати становлення її правових інститутів, формування політичної культури, соціального устрою тощо. Разом з тим, залишається чимало питань, які викликають дискусії та потребують більш поглибленого вивчення. Серед них – становлення та розвиток кастової системи організації суспільства.

Принагідно зауважимо, що при вивченні організації давнього суспільства в літературі широко використовується термін «каста», хоча в індійській традиційній культурі він не зустрічається. Тут загальноживаним є поняття «джаті», яке більшість дослідників ототожнює з кастою. Також можемо констатувати, що серед науковців відсутній єдиний погляд на співвідношення таких соціальних груп як «варна» і «каста», є розбіжності у розумінні причин їх виникнення та впливу на розвиток давньоіндійського суспільства. Варто також зазначити, що кастова система з давніх часів до сьогодні показала свою консервативність та стійкість у змінному глобальному світі і залишається феноменальним фактором, який багато в чому визначає характер суспільних відносин в Індії.

Отже, дослідження витоків становлення кастового суспільства допоможе не лише зрозуміти особливості суспільно-політичних процесів в модерній Індії, а й визначити об'єктивні фактори, що впливають на характер та масштаби трансформації традиційного суспільства Сходу.

Стан опрацювання проблеми. Еволюція індійського кастового суспільства викликає інтерес науковців вже протягом тривалого часу. У доволі значній зарубіжній історіографії Індії, чимало праць присвячено кастам: причинам і принципам їх утворення, історії становлення, сутності, взаємодії між собою тощо. Дослідники намагалися розібратися як касти впливали на розвиток суспільних відносин та як кастова система сприймала навколишній світ. Водночас, варто зауважити, що в Україні питання, пов'язані з еволюцією давньоіндійського права, висвітлювалися у юридичній літе-

ратурі переважно навчального характеру. Серед видань останнього часу можна назвати праці колективу авторів Львівського державного університету внутрішніх справ [1], колективу харківських вчених під керівництвом О.М. Бандурки [2], авторського колективу ЛНУ імені Івана Франка (І.Й. Бойка, Б. Й. Тищика, А.В. Кольбенка та ін.) [3]. Що ж стосується суто наукових досліджень, то їхня кількість в Україні є доволі невеликою. З-поміж них інтерес становлять розвідки Н.В. Аніщук [4], В. Білик [5], Є.С. Великої (Логвиненко) та І.А. Логвиненка [6; 7], О.А. Гавриленка [8], Д.Г. Каюк [9], Л.Я. Коритко та В.О. Джуган [10], О.С. Рождественської [11; 12], І.М. Мищака [13], О.О. Томкіної [14] Т.М. Щербини [15]. Проблема ж становлення та специфіки варно-кастової системи організації суспільства в Стародавній Індії в наукових працях вітчизняних правознавців майже не висвітлювалася.

Метою дослідження є з'ясування передумов, причин та особливостей становлення варно-кастової системи в Стародавній Індії. Мета дослідження обумовлює вирішення конкретних авторських завдань: з'ясувати передумови та причини виникнення варн в Індії; розкрити значення і роль варн в правовій організації давньоіндійського суспільства; показати історію виникнення каст, з'ясувати основні принципи їхнього утворення; показати сутність та співвідношення соціальних категорій: «варна», «каста», «джаті»; проаналізувати та охарактеризувати процес становлення варно-кастової системи в Стародавній Індії; визначити особливості кастової системи організації давньоіндійського суспільства; зробити висновки, де показати наступність суспільно-правових традицій в історії Індії, які виявляються, насамперед, у стабільному функціонуванні кастової системи протягом багатьох століть.

Методологія дослідження. Виконання наукових завдань, які були визначені при роботі над темою дослідження, обумовлювало використання різноманітного методологічного інструментарію. Широко застосовувався історичний метод, завдяки якому з'ясовано конкретно-історичні передумови та визначено причини утворення в давньоіндійському суспільстві варно-кастової системи. Соціологічний підхід та порівняльний аналіз став у нагоді при вивченні особливостей організації суспільства Стародавньої Індії, тих соціальних груп, які сформувалися в ньому та, врешті, склалися в єдину кастову систему. Історико-порівняльний метод дозволив побачити часові зміни у статусі варн і каст та показати як вони впливали на

розвиток давньоіндійської цивілізації. Герменевтичний підхід та метод системного аналізу використовувалися при опрацюванні першоджерел: Вед (текстів Священного писання), дхармасутр (найдавніших зібрань приписів, що регулювали життя особи в сім'ї, визначали соціальний статус кожної категорії населення, їх взаємовідносини між собою та владою), дхармашастр (книг про норми моралі та правила поведінки представників різних соціальних верств населення), упанішад (релігійно-філософських трактатів), епічних поем, міфів тощо. Врешті, теоретичні розробки, узагальнення та висновки індологів різних поколінь, а також правознавців, які зверталися до даної проблеми, стали суттєвим підґрунтям у проведенні дослідження.

Виклад основного матеріалу. Зазвичай, науковці вказують на складність дослідження держави і права Стародавньої Індії, насамперед, через відсутність тогочасних історичних трактатів адже давні індійці не вели жодної хроніки і не вивчали власної історії. Проте, це не так. Китайський філософ, буддист-паломник Сюань-цзан, який мандрував Індією в першій половині VII століття, залишив свідчення про дбайливе ставлення давніх індійців до свого минулого. «Що стосується записів про події, – писав він, – то кожна провінція має свого чиновника, який зберігає їх у письмовому вигляді. Запис цих подій у повному обсязі називається – Нілапіта («Блакитні аннали»). В записах згадуються добрі і злі події, лиха та щасливі випадки» [16, с. 78]. Як бачимо, давні індійці дуже уважно ставилися до своєї минувшини, але складені ними хроніки, на жаль, не дійшли до нашого часу. Тут важливо зважити на культурну традицію Індії, яка склалася у давнину і протягом тисячоліть вимагала безумовного та безперечного знання релігійних ритуалів, сакральних текстів, дхармічних настанов, епічної поезії. Ці знання із покоління в покоління передавалися в усній формі, а брахмани (жреці) невпинно слідкували за їх правильністю і достовірністю. Саме тому більшість текстів священних писань, епічних поетичних творів сьогодні доступні дослідникам. Звичайно, вони збереглися не повністю, та з часом зазнали деяких змін, проте дають можливість скласти цілісне уявлення про соціальну історію Стародавньої Індії, побачити її особливості.

Велике значення для вивчення історії давньоіндійської держави і права мають археологічні джерела. Завдяки роботі археологів встановлено, що вже в V тис. до н.е. на теренах Північної Індії з'являються перші поселення.

У IV тис. до н.е. тут склалася доволі розвинена система землеробства, нового якісного рівня досягло гончарство та обробка металів. Друга половина III тисячоліття ознаменувалася сформуванням Індської (Хараппської) цивілізації, яка територіально перевищувала давні цивілізації Месопотамії та Єгипту [17]. Вона датується 2300-1750 рр. до н.е. і характеризується високою культурою будівництва міст, розвинутою системою іригації, активною торгівлею з Афганістаном, Персією, півднем Середньої Азії. Відома була писемність у вигляді 396 знаків-малюнків, яка донині повністю не прочитана. Вдалося лише встановити прочитання імен божеств і давнього календаря. Знайдені статуетки богині-матері, а також богинь родючості, землеробства і рослинності свідчать про те, що вони мали важливе ритуально-релігійне значення для тогочасних мешканців. Інколи зустрічаються зображення, схожі сюжети яких можна побачити в Стародавній Месопотамії, що свідчить про зв'язок цих культур [18, с. 18-25]. Деякі риси індської цивілізації, зокрема в сфері релігійно-культурного життя та правових звичаїв, збереглися і виявилися у ведійському періоді історії Індії [19, с. 33-42].

Індська цивілізація проіснувала майже шість століть і на початку II тис. до н.е. занепадала. Зникла писемність, стала слабкою центральна влада. Археолог Д. Макінтош так описує те, що відбувалося в Мохенджо-Даро – одному з найбільших і колись квітучих міст: «...Погано побудовані будинки, гончарні печі, ... важливі громадські споруди, наприклад Велика баня занедбані, ...трупні скидали до покинутих будинків або залишали на вулиці, замість того, щоб шанобливо поховати з дотриманням відповідного обряду. Деякі кам'яні скульптури були навмисно розбиті». Подібна ситуація, зазначала дослідниця, спостерігалася у багатьох містах і селищах, а деякі з поселень були зовсім покинуті [20, с. 91].

Раніше історики вважали, що міста Хараппської культури були зруйновані аріями, які вторглися в долину Інду. Однак, матеріали археологічних розкопок надають підстави стверджувати, що криза індської цивілізації почалася ще до появи аріїв. До того ж, як показують останні дослідження, жодного «блискавичного вторгнення» аріїв не було. Ці племена, ймовірно, прийшли з Белуджистану і поступово просувалися у північно-західному напрямі вглиб Індостану. З проникненням углиб півострова племена аріїв змішувалися з місцевим населенням, яке не зазнавало серйозних утисків або ж тиску з боку прибульців [18, с. 26-27].

Матеріали археологічних розкопок викликали дискусію серед науковців щодо структури тогочасного суспільства та правового статусу окремих категорій населення. Не вдаючись до аналізу доводів індологів, котрі відстоюють своє бачення на процеси соціальної диференціації, маємо констатувати відсутність беззаперечних аргументів щодо існування, наприклад, як окремих категорій населення рабів і воїнів. Водночас, більшість дослідників схильні вважати прийнятною думку про стратифікацію харапського суспільства на три великі групи – жерців, торговців і землеробів та робітників.

Отже, за часів існування індської цивілізації відбулося ранжування населення на окремі групи – служителів культу (жерців) та вільних людей, серед яких на щаблях соціальної ієрархії вище знаходилися землероби і торговці, нижче – ремісники та робітники. Такий поділ суспільства дозволяє припустити, що вже за харапської культури, тобто до проникнення аріїв у долину Інду, створювалися передумови диференціації тогочасного суспільства, які, в подальшому, сприяли утворенню варн у Стародавній Індії.

У наступний, ведійський період давньоіндійської історії (кінець II – перша половина I тис. до н.е.) племена аріїв більш активно встановлювали свій контроль над територією Індостану. Наприкінці першої третини I тис. до н.е. у басейні ріки Ганг з'явилися нові державні утворення – Магадха, Кошала, Ватса, Анга, Аванті, Куру, Малла та ін. Перші поселення аріїв з часом перетворилися на міста, які стали центрами політичної влади [21, с. 35-36]. Тут процвітала торгівля та різноманітні ремесла.

Поступово трансформувалася суспільний лад. У текстах вед можна знайти повідомлення, що наприкінці II тис. до н.е. арії об'єдналися в союзи племен, усередині яких відбулося майнове і соціальне розшарування, виділилася еліта – жрецьтво та воєнна знать. Племені вожді ставали правителями, спочатку – виборними, згодом їхня влада стала спадковою. «Однак навіть після того, як влада стала спадковою, – зазначав Шри Ауробіндо, – володар ще довго залежав від народу, який мав давати згоду на його формальне обрання» [22, с. 368], тобто фактично затверджувати на посаді. В державних утвореннях Індії поряд з монархічною формою правління, також утворювалися кшатрійські аристократичні республіки, що для Стародавнього Сходу не притаманно [22, с. 370].

Упродовж ведійського періоду (XIII-VII ст. до н.е.) у давньоіндійському суспільстві

остаточно сформувалося чотири основні стани-варни: брахманів (жерців), кшатрійів (племінних вождів і воїнів), вайш'ів (самостійних землеробів, скотарів, торговців) і шудр (ремісників, наймитів, слуг та іншого вільного населення) [19, с. 23-53].

Термін «варна» має декілька основних значень – «вид», «колір», «якість», «розряд» людей. Кожна варна асоціювалася з певним кольором: з білим – брахмани, з червоним – кшатрії, з жовтим – вайш'ї, з шудрами – чорний. Білий колір символізував благість (sattva), червоний – пристрасть (rajas), жовтий – змішання цих двох якостей, чорний – темряву (tamas). Ще в 70-х рр. минулого століття дослідники звернули увагу, що такі ж самі кольори символізували три соціальні групи, які склалися в I тисячолітті до н.е. у саків, скіфів та інших індоіранських народів: «Сама назва цих груп, індійською «варна», а іранською «пиштра» – означає «колір».

Стану жерців личить білий колір..., стану рядових общинників до вподоби жовтий..., стану воїнів, до якого належить цар, – червоний колір і зброя. Давня індоіранська назва цих воїнів «ратайштар» – «той, хто стоїть на колісниці». Інше їхнє найменування утворено від слова «хшайя» – «цар», від якого походить назва варни воїнів-кшатрійів» [23, с. 93-94].

Соціальний поділ індійських та іранських племен на військову знать, жерців, вільних общинників отримав оформлення та закріплення в аналогічних ідеологічних уявленнях і правових нормах. Кожна з названих груп співвідносилася з визначеним кольором (жреці з білим, військова знать із червоним тощо).

Як бачимо, процес соціальної стратифікації аріїв та інших етносів іранської групи мав багато спільних рис. Однак, з поступовим проникненням аріїв углиб Індостану, впливи місцевого населення на усі сфери їхнього життя ставали більш відчутними [24], що зумовило особливості формування чотириварнової системи в Стародавній Індії.

Поділ давньоіндійського суспільства на три страти – брахманів, кшатрійів, вайш'ів – відбувся значно раніше, ніж виникла четверта варна. Якщо згадки про перші три варни можемо знайти у найдавніших релігійних гімнах, то назва четвертої – шудри вперше зустрічається в X мандалі Рігведи [25, с. 93].

Тут викладено найбільш ранню легенду походження всіх варн від Пуруша, який уособлював водночас вище духовне начало і першолюдину. Його принесли собі в жертву боги:

«Коли вони розділили Пуруша, скільки частин у них вийшло?

Як вони називають його рот, руки? Як вони називають його стегна і ноги?

Його рот став брахманом, (його) руки стали раджанья (кшатріями – авт.),

Стегна його стали вайш'ями, з ніг його зробили шудру» [26, с. 519].

Сюжет з Рігведи про утворення варн із деякими змінами відтворено у більш пізніх за хронологією Законах Ману: «...з першопричини невидимої, вічної, що утворює реальне і нереальне, виник дух Пуруша, який у світі прославляється під ім'ям Брахми». «Заради процвітання світів» Брахма створив зі своїх вуст, рук, стегон і ступень ніг брахмана, кшатрія, вайш'ю та шудру [27, с. 80].

Першоджерела містять й інші історії виникнення варн. У Шатапатха Брахмане викладена легенда про їхнє походження від божественних елементів бога вогню Агні. Вайю-Пурана повідомляє, що поява чотирьох суспільних страт пов'язана з синами Шаунаки. У «Махабхараті» [28, с. 43-44] Бхрігу розповідає, що Брахма створив спочатку брахманів, а потім і інші варни, кожна з яких мала свій колір: брахмани – білий, кшатрії – криваво-червоний, вайш'ї – жовтий, шудри – чорний. Бхрігу пояснює, що спочатку всі народженні з Брахми були брахманами, а з часом через свої діяння кожен отримав колір (варну). «Різкі, гнівливі», схильні до насильства, які «обагрили руки кров'ю» стали кшатріями. Хто не думав про свій релігійний обов'язок і займався скотарством або землеробством «дійшов до стану вайш'їв». Жадібні, «любителі неправедності», «чорні, які втратили чистоту» і жили різною роботою, склали варну шудр. Решта, – ті, хто через невігластво відмовилися від призначеного обов'язку, «втратили знання» та вдалися до розпусного життя, – об'єдналися в численні нижчі роди і племена, які почали жити за своїми звичаями і канонами. Як бачимо, соціальна нерівність у давньоіндійських джерелах пояснюється природними якостями людей та божественною волею, котра розумілася як вища справедливість, а тому утворення варн сприймалося як беззаперечна даність.

Ймовірно, формування варн відбувалося водночас на великій території Північної Індії. За своєю суттю цей процес дослідники пов'язують з об'єднанням племен. Якщо племена об'єднувалися як рівні між собою, то такі суспільні групи розглядалися як представники однієї варни. У випадках, коли об'єднання відбувалося на інших засадах, то статус нерівноправного, підкореного племені визначався як нижча варна. На переконання науковців, такий підхід до розуміння процесу утворення

варн пояснює те, що деякі великі племена склалися виключно зі членів однієї варни.

Варто звернути увагу на те, що в ранній період історії індоаріїв у процесі формування варн домінував етнічний фактор. Пізніше – спадковість та рід занять визначали належність до варни, яка вже окреслювала права і обов'язки її представників. Поступово вибудувалася ієрархічна система варн. Тут варто пригадати «трифункційну теорію» Ж. Дюмезіля, за якою усі давні індоіранські суспільства, а також божества поділялися «у порядку зниження рангу» на три групи з чітко визначеними функціями – релігійною, військовою та економічною. На переконання дослідника, саме ці три функції «у різних точках індоіранського ареалу призвели до реального чи ідеального поділу членів суспільства на жреців, воїнів і виробників матеріальних благ (останні конкретизуються у відповідності до потреб моменту)». Безперечним підтвердженням своєї теорії Ж. Дюмезіль вважав існування в Стародавній Індії «ієрархічної структури трьох варн – жреців, воїнів, скотарів (яких на нижчому рівні доповнювали шудри)» [29, с. 21, 25-26, 29].

Ієрархія варн склалася не одразу. Боротьба за першість між брахманами і кшатріями була тривалою і загострилася у VII ст. до н.е., коли в багатьох державах відбувалися палацові перевороти, що закінчувалися усуненням від влади брахманів та започаткуванням правлячих династій кшатріїв. На жаль, нам не відомий перебіг історичних подій цієї боротьби, лише уривчасті згадки про неї дійшли до нашого часу. Аналізуючи доступні сьогодні індологам першоджерела В.В. Струве ще понад вісімдесят років тому відзначив своєрідну локальність протистояння брахманів і кшатріїв, яка полягала в тому, що «широкі маси індійських общин стояли осторонь від цієї політичної боротьби» [30, с. 410].

Поступово брахмани повернули собі лідерство в суспільстві, про що свідчать тексти упанішад. Згадки про варни тут порівняно нечисленні, проте цікаві тим, що зверхність жрецького стану показано через історію утворення інших соціальних страт. Так, наприклад, Бріхадараньяка-упанішада містить легенду про походження з Брахмана іпостасей трьох варн – «кшатра», «віш» і «шудра» (I.4.11): «Воістину, спочатку [все] це було одним Брахманом. Будучи одним, він не розширювався. Він створив ще кращий образ: кшатру – тих, хто кшатрії серед богів: Індру, Варуну, Сому, Рудру, Парджанью, Яму, Мрїтью, Ішану. Тому немає нічого вищого за кшатру. Тому при раджасуйї

брахман шанує кшатрія як вищого, він віддає цю честь одній кшатрі. І все ж Брахман – джерело кшатри. Тому, якщо цар і досягає вищого становища, під кінець він знаходить притулок у Брахмані, своєму джерелі. І хто ображає його [брахмана], той нападає на власне джерело. Він стає тим гірше, чим краще той, кого він образив» [31].

Для суспільно-державної організації та права давніх етносів велике значення мала релігія, яка пояснювала зверхність одних членів соціуму над іншими. Брахманам, як провідникам релігійного життя, вдалося сакралізувати не тільки поділ давньоіндійського суспільства на варни, а й свою зверхність у ньому. Крім суспільних переваг вони мали і матеріальні зиски. Однак значно більші матеріальні ресурси та військова сила була у кшатріїв. Здебільшого представники варни кшатріїв ставали правителями, але не мали релігійної влади, яка регламентувала суспільні відносини і знаходилася в руках брахманів. Отже, влада правителя не була абсолютною, оскільки він мав рахуватися з вищим жрецтвом. Високий статус брахмана наголошено в Апастамбадхармасутрі: «Знай, що десятирічного брахмана та столітнього кшатрія слід вважати батьком і сином, але з цих двох батько – брахман» [32, с. 69]. Цю норму бачимо і в Законах Ману (II, 135). Навіть правитель мав поступитися дорогою снатаці (брахману, який завершив період учнівства та у зв'язку з цим здійснив ритуальний обряд омовіння) (II, 139). Дхармашаstra Яджнавалк'ї приписує правителю «бути з брахманами терплячим, із друзями – прямим, із ворогами – гнівним, зі слугами та підданими – подібно батькові» (I, 334). До того ж, володарю наказувалося: «вчених брахманів... завжди селити, наділяючи дарами, надаючи пошану і повагу» (I, 339) [33].

Варна визначала дхарму людини. За Апастамбадхармасутрою брахман мав вчитися, навчати, проводити релігійні обряди жертвопринесення як для себе, так і для інших, «дарувати (роздавати милостиню, – авт.), успадковувати, збирати колосся та інше незібране, тобто дике коріння та плоди». Такі ж заняття приписувалися кшатрію, «за виключенням навчати, проводити обряди жертвопринесення для інших, приймати дари, але понад те – мав управляти, накладати покарання і битися у битвах». На вайш'ю покладалися обов'язки кшатрія, окрім управлінських функцій, «накладання покарання» і участі у військових баталіях. Додатковими заняттями визначалися – землеробство, торгівля та «догляд корів» (II.5.10). Дхарма шудри, – того хто «осквернив

себе дурними вчинками», – «служіння іншим варнам і чим вище варна, тим більше для нього благо» (I.1.1) [32, с. 69].

Варто звернути увагу й на те, що Вішну-сміті визначає ще й загальну дхарму для усіх чотирьох варн: «Терпіння, правдивість, смиренність, чистота, щедрість, володіння органами почуттів, не заподіяння шкоди живим істотам, покірність старшим, паломництво святими місцями, співчуття, чесність, відсутність жадібності, шанування богів і брахманів, відсутність заздрості».

Три вищі варни вважалися «двічі народженими» (двіджа): перше – природне, друге – шляхом проведення релігійного обряду посвячення (упанаяни), який надавав право на участь у ведійському культі і на читання священних ведійських текстів. Апастамбадхармасутра пояснює важливість упанаяни так: «Це друге народження – найкраще. Оскільки воно обумовлює духовний розвиток і відкриває можливості до звільнення. Батько і мати породжують лише тіло» (I.1.1) [32, с. 15-16]. В Законах Ману наголошено: «З двох [батьків] – того, хто дає народження і того, хто дає знання Веди, – найповажніший батько, що дає знання Веди; адже народження, дане Ведою, вічне [і] після смерті, і у цьому світі» (II, 146). Для кожної варни визначався час проведення обряду ініціації. Брахмани мали пройти посвячення весною, кшатрії – влітку, вайш'ї – восени. До того ж, встановлювалися вікові рамки проведення упанаяни: для брахманів – від 8 до 16 років, кшатріїв – від 11 до 22 років, вайш'їв – від 12 до 24 років (АД I.1.1; ЗМ II, 37-38).

Сам обряд посвячення з'явився у аріїв задовго до їхнього проникнення в Індію. Найважливіша його частина полягала в тому, що хлопчикові (або ж юнакові), який був одягнений як аскет і тримав у руках посох, накладали на ліве плече священний шнур (упавіту) і протягували під правою рукою. Його він мав носити постійно. На цьому шнурі було три нитки, на кожній з яких дев'ять вузлів. Законодавством Стародавньої Індії чітко визначалися релігійні атрибути й одяг представників вищих варн. Ці приписи мають статусний характер, що свідчить про чітку ієрархію станів у суспільстві. Так, наприклад, священний шнур брахмана робився з бавовни, кшатрія – з коноплі, вайш'ї – з вовни (ЗМ II, 44). Посох брахмана мав бути з дерева палаша і «досягати до верху волосся», кшатрія – з дерева ньягродха (або вата чи кхадира) довжиною до лоба, вайш'ї – з дерева бадара чи удумбара висотою до носа (ЗМ II, 41, 45-46; АД I.1.2). Стосовно одягу, то

брахману вона виготовлялася з конопель, кшатрію – з льону, а вайш'ї – зі шкіри (АД I.1.2).

Шудри були позбавлені не лише права на посвячення, але й на інші обряди, при здійсненні яких було обов'язковим читання віршів із священних Вед. Отже, шудри не допускалися до ведійського культу і вважалися «єдинонародженими». Релігійна нечистота – найголовніша ознака, яка характеризувала шудру і свідчила про те, що ця категорія населення перебувала поза суспільством аріїв та їхньою общинною організацією. Сьогодні більшість індологів переконана в тому, що шудрами в Стародавній Індії ставало автохтонне населення. У ведичну епоху багато неарійських племен і народів Індії залишалися ще зовсім чужими суспільству аріїв. У ведах вони зображуються як такі, що «не мають звичаїв», «не знають релігії» і часом як «істоти, позбавлені всього людського». Втім, вже й веди надають свідчення етнічного та культурного синтезу. В наступну епоху цей синтез прискорився. Характерним для брахманізму було те, що він, поширюючись, не скасовував племінних культів, а визнавав місцевих богів за нижчі прояви своїх власних і, таким чином, включав їх у свою систему, внаслідок чого неарійські племена «входили до брахманічного суспільства», тобто утворювали нову варну.

Соціально-правовий статус шудр в індології визначався по-різному. Не одне покоління науковців зверталися до цієї проблематики. Так, у 30-50-х роках ХХ ст. серед науковців домінувала думка про те, що корінне населення півострова Індостан внаслідок «арійського вторгнення» перебувало на становищі рабів, які й утворили окрему варну шудр [30, с. 404]. Проте Г.Ф. Ільїн на підставі аналізу давньоіндійських збірників законів переконливо довів, що шудру не можна ототожнювати з рабом, оскільки він мав права, сплачував податок і не був чиеюсь власністю. Дослідник дійшов висновку, що «не лише шудри не були варною рабів, а й жодна інша варна не була рабською», оскільки «питання станового ладу і пов'язані з цим питання – відношення варн до держави, відношення їх одна до одної, станові привілеї та відносини тощо – настільки ретельно розроблені в давньоіндійських збірниках законів, що замовчування про особливу варну рабів може означати лише відсутність такої варни» [34, с. 96, 106-107].

Отже, ототожнювати шудр із рабами не можна, хоча становище багатьох із них було фактично близьким до рабського. В Джаймінія-брахмане передано історію створення шудри зі ступень Праджапаті без участі бога.

Отож, його богами є господарі дому і він мав заробляти собі на життя миттям ніг. Ця легенда, як бачимо, акцентовано підкреслює низький статус шудр, принизливе до них ставлення.

Проте, варна шудр не була однорідною. Вона умовно поділялася на «чистих» (аніравасіта) та «нечистих» (ніравасіта). Останні фактично не приймалися індуським суспільством і знаходилися в становищі тієї частини населення, яка пізніше дістала назву «недоторканні». Англійський індолог А. Бешем вважав, що головними критеріями, які відрізняли ці дві групи шудр – звичаї та рід занять [35, с. 154]. «Чистий» шудра мав служити вищим варнам, харчуватися недоїдками свого хазяїна, доношувати його одяг, у побуті користуватися знайденим на смітнику начинням. Шудра мав бути впізнаваним не лише за своїм поношеним одягом, але й за поголеною головою (ЗМ, V, 140; АД, II.2.3). Йому заборонялося мати статки і накопичувати багатства (навіть якщо і була така можливість), оскільки це може пригнічувати брахмана. За Законами Ману, якщо шудра «чистий, слухняний вищим» і покірний, то у наступному житті, його чекало «вище народження» (ЗМ, X, 129; IX, 335). Шудра мав право на рівний шлюб, розпоряджатися майном (купувати, дарувати, передавати у спадок), виступати свідком в суді.

Незважаючи на приписи, які застерігали шудр від збагачення, зустрічалися непоодинокі випадки їх ігнорування. Вже у ведійський період було чимало доволі заможних «єдинонароджених». В Чхандогья-упанішаді оповідається про шудру Джанашруті, який подарував брахману Райкві тисячу корів, колісницю з мулами, золоте намисто, поселення, де жив брахман. До того ж віддав брахману власну дочку, щоб та стала його дружиною (IV, 2). Навіть у священних писаннях брахманів зустрічаються описання шудр «як народжених без участі бога та релігійного ритуалу, але вододіючих великою кількістю худоби». Оскільки худоба вважалася головним мірилом багатства, то володіння ним робило шудру заможним та економічно незалежним.

«Єдинонароджені» відігравали помітну роль і в політико-правовому житті Стародавньої Індії. Півстоліття тому, досліджуючи давньоіндійський епос П. Грінцер відзначав, що «соціальним фоном» Махабхарати і Рамаїни є система чотирьох варн, яка ще не була жорсткою та незмінною. Свідченням того, на думку науковця, є «різноманітне відображення боротьби брахманів, кшатріїв і навіть шудр за політичний вплив та верховенство». Так, напри-

клад, епічний герой Юдхіштхіра стверджує, що добродішній шудра є вищим за нечесних брахманів, навіть якщо вони вивчили чотири Веди; а в притчі про брахмана і мисливця сказано, що «підступний і злий брахман подібний шудрі, тоді як шудра, старанний у правді й аскетизмі, стає брахманом». Аналізуючи більш пізню класичну санскритську літературу П. Грінцер дійшов висновку, що структура чотирьох варн в Індії «ніколи не була занадто ригідною» [36, с. 169].

Ш. Ауробіндо визначив і охарактеризував особливості суспільної системи Стародавньої Індії, що визначалася правовими та не правовими звичаями. «Уся індійська система, – писав він, – була побудована на тісній співучасті всіх чотирьох груп у спільному житті, причому кожна домінувала у своїй царині: брахмани – в релігії, вченості та літературі, кшатрії – у військовій справі, в управлінні державою і в міждержавній політиці, вайш'ї – у примноженні багатства і розвитку продуктивної економіки, але ніхто, включно з шудрами, не був позбавлений своєї частки у справах суспільства, дієвої ролі та голосу в політиці, адміністрації, судочинстві. У результаті старовинна індійська система так і не розвинулася, у всякому разі сталого розвитку не отримали форми виняткового правління якоїсь однієї соціальної групи, чим тривалий час і достатньо помітно була відзначена політична історія інших країн» [22, с. 394-395]. Особливістю Стародавньої Індії, на переконання науковця, було те, що верховенство однієї варни не виключало політичного та суспільного впливу інших, жодна соціальна група не могла встановити жорсткий диктат і «подавити вільне життя» інших. Політичної боротьби між станами, як в інших державних утвореннях Стародавнього Світу, зокрема Греції і Римі, не спостерігалось. Причиною цього, вважав Ш. Ауробіндо, було те, що до органів державної та адміністративної влади «входило фіксоване число представників брахманів, кшатріїв, вайш'їв і шудр» [22, с. 396]. Правитель при прийнятті управлінських, фінансових, вагомих політичних рішень мав отримати згоду своїх міністрів, серед яких були представники усіх варн. Влада монарха з часом зростала, проте так і не стала абсолютною.

Отже, шудри мали суттєвий вплив на державно-правове життя Стародавньої Індії. Незважаючи на законодавчі приписи, які передбачали основне й найголовніше заняття «єдинопородженим» – служіння вищим варнам, шудри досягали значних політичних висот, навіть ставали правителями [37, с. 253].

У IV ст. до н.е. придворний циркульник Махападма Нанда, мати якого була шудрянкою, став правителем Магадхи. У брахманських текстах і династичних списках (пуранах) династію Нандів називають «шудрянською», а самих Нандів – «недобродішними і низькими». Неприязнь до Нанда в давніх джерелах пояснюється незаконним способом отримання ним влади. Матсья-пурана повідомляє, що «Махападма покінчив з усією владою кшатрійською» і став «єдиновладним правителем, який об'єднав все під своєю державою». Володарював він до глибокої старості (помер у віці 88 років). Після смерті Махападма 12 років його сини почергово правили великою імперією. Цих синів, повідомляє Матсья-пурана, «знищив Каутілья» і владу передав Маур'ям. Брахман Каутілья провів коронацію Чандрагупти, статус якого серед індологів викликав дискусію. Не вдаючись до аналізу першоджерел та доводів науковців, зазначимо відсутність вагомих, однозначних аргументів приналежності Чандрагупти до варни кшатріїв, або ж шудр. Тобто цілком припустимо, що він був «єдинопородженим».

Цікаві свідчення про те, що представники різних варн могли стати правителями знаходимо в записках Сюань-цзяна, які зроблені на початку нашої ери. Мандрівник зазначив, що під час його перебування в Індії там володарювали п'ять вихідців із варни кшатріїв, чотири – із варни брахманів, два – вайш'ї і стільки ж шудр [38, с. 48].

Нижчі щаблі соціальної ієрархії займали так звані «недоторканні» – племена не арійського походження та відторгнуті арійським суспільством. Вони з часом перетворилися на окремі соціальні групи. Назва однієї, ймовірно найбільш чисельної з цих груп, – чандали, – стала спільною для усіх «недоторканих». Чандалам не дозволялося вільно оселятися в містах і селах, вони повинні були мешкати в спеціальних кварталах на периферії. Чандали виконували різноманітні найбрудніші і важкі роботи. Кремація трупів і здійснення покарання вважалося найголовнішим їхнім призначенням. [7, с. 139, 171].

Чандали мали доношувати одяг кремованих ними небіжчиків, використовувати у побуті розбитий посуд, носити тільки залізни прикраси. Вишну-смірті дозволяло їм укладати шлюб з рівними собі та отримувати у спадок майно свого батька (BC, XVI, 15-17) Законодавство Стародавньої Індії застерігало представників варн від будь-яких стосунків із чандалами, оскільки вони могли спричинити втрату релігійної чистоти і падіння до рівня «недо-

торканних». Так, наприклад, у Законах Ману сказано: «Брахман, який ненавмисно підходить до жінки чандалки або (будь-якої іншої) дуже низької, який їсть (їжу таких людей) і приймає (дарунки від них), стає вигнанцем; але (якщо він це робить) навмисно, він стає їм рівним» (XI, 176) [39, с. 129]. Про уподібнення чандалці в разі перелюбу з нею попереджає Вішну-смірті (LIII, 5).

Вивчаючи особливості соціально-правового статусу «недоторканних» дослідники звертали увагу на те, що пізньоведійській літературі зустрічаються згадки про племена (чандалів, паулкасів, нішадів, кіратів), «яких зневажали за спосіб життя» проте, як і в ранніх дхармасутрах, однозначних аргументів щодо їхньої недоторканності немає. Проте вже на початку нашої ери інститут недоторканності існував, про свідчить Артхашастра, де містяться норми поведінки з «недоторканими».

В епоху Гуптів (бл. 320-550 рр.) становище чандалів стало особливо важким. Вони знедолені, позбавлені усіх прав, були банітами суспільства. Чандала про своє наближення мав сповіщати дерев'яною тріскачкою, оскільки його присутність може осквернити арія. Китайський буддистський паломник Фа Сянь, який на початку V століття відвідав Індію, писав: «Чандалами ж називають людей недобрих, живуть вони від інших окремо, і якщо заходять у місто, на базар – стукають по дерев'янці, щоб сповістити про себе – люди чують і цураються їх і з ними не спілкуються. У країні не їдять свиней і курей, не продають живності, а на базарах немає м'ясних крамниць і пивних. Для торгового обміну використовують мушлі. Тільки чандала ловлять рибу, полюють і продають м'ясо». Важке, принизливе становище «недоторканних» закріплювалося в тогочасних релігійних, моральних та правових нормах [7, с. 126]. Відповідно до брахманської традиції Закони Ману пояснюють їхнє походження змішанням варн: «від шудри відповідно до зворотного порядку [варн] народжуються троє [синів] апасад: айогава, кшаттар і чандала – найнижчий з людей» (ЗМ, X, 12-16).

Взагалі, Закони Ману надають можливість побачити водночас розвинену варнову систему організації давньоіндійського суспільства і початок її перетворення на більш складну варно-кастову. Так, в тексті першоджерела повідомляється про наявність багатьох міжварнових та позаварнових груп населення, кожна з яких мала свою назву, соціальний статус та визначений рід занять. Саме виникнення багатьох нових соціальних і професійних груп сві-

дчить про те, що суспільство «вже не задовольнялося чотирьох становою структурою і потребувало змін». Варнова система, яка проіснувала не менше тисячоліття, на початку нашої ери почала трансформуватися у більш складну соціальну організацію. Перетворення торкнулися значної частини індійського соціуму, який являв собою племінний, тривалий час не класифікований світ.

У Законах Ману відображено соціальну диференціацію не тільки у середині варнового середовища, а й у великій племінній периферії. З'являється нова соціальна категорія – «джаті», основою утворення якої була спільна професія або ж етнічне походження. Слово «джаті» має багато значень, серед яких – «спорідненість», «походження», «народження», «рідня» є більш прийнятними у науковому середовищі, коли йдеться про соціальну стратифікацію в Індії.

Єдиного розуміння соціальної сутності терміну «джаті» у дослідників немає. Одні з дослідників ототожнюють джаті з варнами, які вважають першими найдавнішими кастами. Інші пов'язують варни лише з чотирма станами – брахманів, кшатріїв, вайш'їв, шудр; а джаті – з численними кастами, що з'явилися у більш пізній час. Г. Бонгард-Левін та Г. Ільїн вважали, що Закони Ману (III, 150-167) містять достатньо доказів про утворення нових соціальних груп (джаті) у варновому середовищі. Тут названі різні категорії брахманів, які є «негідними приношення богам і предкам», оскільки вони відійшли від своєї дхарми і мають інші заняття. Серед них лихварі, слуги, лікарі, актори, торговці тощо. «Подібні дані, – зазначили дослідники, – є і про членів варни кшатріїв» [40, с. 252-253].

Цікаві свідчення про соціально-правовий устрій Стародавньої Індії залишені античними письменниками, серед яких «Індіка» Мегасфена посідає особливе місце. На відмінну від Непарха, Онесікріта, Арістобула, Птолемея, які брали участь у військових походах Олександра Македонського і залишили описання невідомої на той час Індії, – Мегасфен – посол Селевка Нікатора (біля 302 р. до н.е.) до двору Чандрагупти Маур'я побував Пенджабі, в багатьох областях Гангу та деякий час мешкав у Паталіпутрі – столиці індійської імперії. Він мав можливість познайомитися із соціальним життям давніх індійців, побачити його особливості. На жаль оригінальні тексти творів Мегасфена й інших письменників раннього еллінізму не збереглися. Тим не менше вони стали основою подальшої літературної традиції. Створений у ті часи образ Індії відтворено в

працях авторів епохи Римської імперії – Діодора Сицилійського, Страбона, Арріана та ін.

Описуючи давньоіндійське суспільство Мегасфен побачив його розділеним на сім розрядів: мудреців, які виконували функції жерців (приносили жертвоприношення богам за всю общину та займалися пророкуванням); землеробів, які сплачували податки та звільнялися від військової служби; пастухів і мисливців («не жили в селах, а мешкали у горах» і вели кочовий спосіб життя); ремісників, торговців, робітників (несли громадську повинність, сплачували податок за свої заняття, окрім тих, хто виробляв зброю і за роботу отримував платню з державної казни); воїнів, «життя яких сповнене свободою і легкістю» у мирний час, а коли війна – «б'ються» (за службу отримували плату «в такому розмірі, що могли утримувати й інших вельми щедро»); наглядачів (спостерігали «за усім, що відбувається в країні та в містах, і все повідомляли правителю», або місцевій владі); сановників (радники правителя, «начальники і управителі казни», управлінці на місцях, розпорядники земельних робіт тощо).

Маємо констатувати, що підтримуємо точку зору тих дослідників, які вважають, що названі Мегасфеном сім «розрядів» давньоіндійського суспільства не вкладаються у систему чотирьох варн. На наш погляд, неможливо оцінити поділ населення Стародавньої Індії на сім груп як кастову систему, для якої число складових замале. Однак ендогамний характер цих груп та зв'язок із визначеними заняттями може свідчити про початок процесу становлення кастової системи.

Задля правильної характеристики процесу становлення та розвитку варно-кастової системи Індії варто також з'ясувати співвідношення таких понять, як «варна», «джаті», «каста». Цій проблемі присвячено чимало праць індологів різних поколінь. Не вдаючись до широкого історіографічного аналізу, наведемо основні відмінності названих соціальних категорій. Як зазначили Г. Бонгард-Левін та Г. Ільїн, за основними ознаками «варна» і «джаті» схожі (спадковість статусу, традиційність занять, ендогамність шлюбів тощо), однак остання соціальна категорія мала ще й специфічні риси, які дозволяють розглядати її як особливий суспільний інститут [40, с. 407-410]. На відмінну від варн, джаті не були загальноіндійськими, а мали здебільшого регіональний характер. Як правило, це об'єднання людей на основі спільної виробничої діяльності та економічної зацікавленості. «Інститут джаті, – писав П. Грінцер, – не стільки відо-

бражав реальну суспільну ситуацію, пов'язану зі змішаними шлюбами, скільки процес розподілу праці в давній Індії і виникнення нових професійних об'єднань» [36, с. 169].

Джаті відрізнялися від варн наявністю виборних (або спадкових) постійних органів управління, системи взаємодопомоги (зокрема матеріальної), існуванням міцних суспільних і побутових зв'язків (спільне проведення релігійних свят, участь у сімейних урочистостях і обрядах, що супроводжували укладення шлюбів, народження дітей, поховань тощо). Кожна джаті намагалася дотримуватися своєї свадхарми – правил поведінки і звичаїв, причому такі соціальні норми мали сувору ритуальну зумовленість. Варто зазначити, що ієрархія джаті у соціально-економічній структурі обумовлювалася їхнім походженням, престижністю занять, впливом на економічне та політичне життя і, навіть, чисельністю.

Зважаючи на легенди про вище, божественне походження варн, їхнє існування є «вічним» та «незмінним», джаті мало земне походження, а тому нагадувало живий організм. З часом джаті ставало більше, проте деякі з них припиняли своє існування.

Можна виділити два вектори утворення джаті: перший – усередині самих варн (частково цей процес пояснює так звана теорія змішаних шлюбів, яка знайшла своє відображення в законодавстві); другий – позаварнове утворення джаті на основі родинних (чимало джаті колишні племена чи народності – нішади, пулінди, дравіди та ін.), або ж спільних виробничих відносин. Шрі Ауробіндо, досліджуючи основи індійської культури, показав, що з першу інститут джаті виник в результаті поділу всередині чотирьох станів. Потім джаті стали формуватися поза ними. Утворення джаті усередині варн, пояснював науковець, зумовлювалося різними факторами. В середовищі брахманів – релігійними, соціальними причинами, а також регіональними та локальними особливостями.

Основою поділу кшатріїв стали племена (родинні) зв'язки. Вайш'ї і шудри розділилися на численні джаті в результаті розподілу економічних функцій та на основі принципу спадковості. Джаті стала окремою общинною одиницею – водночас релігійною, соціальною, економічною, котра сама вирішувала свої релігійні, соціальні та інші проблеми, чинила суд над своїми членами, не допускала будь-якого впливу ззовні. У разі виникнення питань, щодо розуміння догм дхарми зверталися до брахманів за авторитетним тлумаченням або рішенням. Кожна джаті мала власний закон і прави-

ла поведінки – джаті-дхарму і асамблею – джаті-сангху [22, с. 402-403].

Узагальнюючи викладене, соціально-правову модель джаті можемо визначити поєднанням таких основних принципів організації: походження (спорідненість її членів), територіальна локалізація місцезнаходження та спільна культура, що включає в нормовані і сакралізовані правила поведінки (дхарму) [41, с. 57]. Отже, еволюція давньоіндійського суспільства не призвела до утворення нових варн, а також до перетворення самих варн на джаті. Трансформація полягала у виникненні нових ендогамних груп як усередині варн, так і поза їхніми межами.

Співвідношення соціальних категорій «джаті» і «каста» індологами трактується по-різному. Не вдаючись до аргументації науковців можемо визначити дві основні позиції, які обґрунтовуються в літературі. Перша – ототожнює ці два поняття. Друга – визначає джаті, як основну структурну ланку касты.

Задля повноти розуміння вказаної проблеми варто пригадати походження самого терміну «каста», оскільки це слово було невідоме брахманській традиції і має європейське походження. В XV-XVI ст. Індія стає «своєрідною Меккою» для європейських мандрівників і торговців. Після відкриття Васко да Гамою морського шляху до Індії, одними з перших до західного узбережжя півострова Індостан прибувають португальці, які звернули увагу на специфічну жорстку соціальну стратифікацію місцевого населення. Саме вони назвали «кастами» (від порт. *casta* – «рід, порода, вид»; від лат. *castus* – «чистий») окремі групи місцевих жителів.

Чимало дослідників вважає, що каста, як закріплена правом соціальна структура виникла завдяки колоніальній адміністрації [42]. Так, за переписом 1891 року в Індії нараховувалося 2,3 млн джаті. Завдяки англійській колоніальній адміністрації, яка запровадила спрощену процедуру проведення соціологічних вимірів, каста стала оптимальною формою впорядкування індійського суспільства. Вже за наступним переписом 1911 року 3500 каст об'єднувало все населення Індії [43, с. 38]. За основу визначення касты було взято основні риси, що характеризували джаті: ендогамія, професійна спеціалізація, система внутрішнього управління, внутрішнє ранжирування. Додавалося те, що не було притаманно джаті – наявність складових елементів. Отже, джаті, яка є неподільною самостійною соціальною категорією в залежності від об'єктивних факторів (її чисельність, розмір території, еконо-

мічна значущість, політична впливовість тощо) могла бути як кастою, так і її складовою частиною. Тобто каста могла складатися з двох або більше джаті, об'єднаних спільними економічними інтересами чи релігійним культом.

Висновки. Отже, кастова організація індійського суспільства мала свої особливості формування. Ще за часів індської цивілізації відбулося ранжування автохтонного населення на окремі групи – служителів культу (жерців) та вільних людей (землеробів, торговців, ремісників). Наявна соціальна диференціація дає підстави стверджувати, що до проникнення аріїв у долину Інду тут формувалися передумови утворення варнового устрою.

Становлення варнової системи в Стародавній Індії пояснюється, насамперед, взаємодією пришлих племен аріїв з автохтонним населенням. Ієрархія варн складалася на основі традиційної для індоіранських етносів суспільної диференціації та набула специфічних рис під зовнішніх факторів. Саме тому вищими вважалися варни (брахманів, кшатріїв, вайш'ів), де переважали арії; нижчою – шудр, яка об'єднувала корінне населення. Такий розподіл закріплювався релігійними канонами, де пояснювалося божественне походження основних соціальних страт та визначалася їхня дхарма (закон життя). Релігія пояснювала зверхність одних членів соціуму над іншими. Брахманам, як провідникам релігійного життя, вдалося сакралізувати не тільки поділ давньоіндійського суспільства на варни, а й свою зверхність у ньому.

В ранній період історії індоаріїв у процесі формування варн домінував етнічний фактор. Пізніше – спадковість та рід занять визначали належність до варни, яка вже окреслювала права і обов'язки її представників.

Незважаючи на прописані в дхармасутрах і дхармашастрах жорсткі правила, що регулювали життєдіяльність кожної категорії населення, їхні взаємовідносини між собою та владою у житті часто порушувалися. Найбільш переконливо про це свідчить те, що в Стародавній Індії правителями імперій ставали представники усіх варн. До того ж при прийнятті відповідальних політичних рішень володар мав заручитися підтримкою своїх міністрів, серед яких були вихідці з усіх основних соціальних груп.

На нижньому щаблі соціальної знаходилися «недоторканні» – місцеві племена поставлені арійським суспільством поза свою організацію. Вони з часом перетворилися на окремі соціальні групи. Назва однієї, ймовірно найбільш чисельної з цих груп, – чандали, –

стала спільною для усіх «недоторканих». Вони не мали жодних прав і були вигнанцями суспільства, маргіналами.

Про незворотні процеси подальшої диференціації давньоіндійського суспільства свідчать Закони Ману, де зафіксовано появу нових соціальних груп не лише всередині варнового середовища, але й у великій племінній периферії. З'явилася нова соціальна категорія – «джаті», основою утворення якої була спільна професія або ж етнічне походження. Варнова система, яка проіснувала не менше тисячоліття, на початку нашої ери почала трансформуватися у більш складну соціальну організацію. Еволюція давньоіндійського суспільства не призвела до утворення нових варн, а також до перетворення самих варн на джаті. Трансформація полягала у виникненні нових ендогамних груп як усередині варн, так і поза їх межами.

Якщо легенди повідомляють про божественне походження варн, то джаті мало земне походження. Соціальну модель джаті можна визначити такими основними принципами організації: походження (спорідненість її членів), територіальна локалізація місцезнахо-

дження та спільна культура, що містить унормовані й сакралізовані правила поведінки (дхарму).

Каста, як соціальна структура виникла завдяки британській колоніальній адміністрації, яка запровадила спрощену процедуру проведення соціологічних підрахунків існуючих в Індії ендогамних груп. За основу визначення каст було взято основні характеристики джаті з доповненням до них про можливу наявність її складових елементів. Отже, джаті, яка вважається неподільною самостійною соціально-правовою категорією в залежності від об'єктивних факторів (її чисельність, розмір території, економічна значущість, політична впливовість тощо) могла вважатися кастою, або ж її складовою частиною. Тобто каста могла складатися з двох або більше джаті, об'єднаних спільними економічними інтересами чи релігійним культом.

З огляду на вищевикладене можемо зазначити, що поняття «варна», «джаті», «каста», які широко використовуються в науковому світі не є тотожними і відображають особливості становлення та розвитку доволі складної системи давньоіндійського суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Історія держави та права / Д.Є. Забзалюк, В.С. Макачук, В.Я. Марковський, В.Д. Яремчук, Н.Я. Рудий; заг. ред. Д.Є. Забзалюка, В.Я. Марковського. Львів : СПОЛОМ, 2021. 438 с.
2. Історія держави і права зарубіжних країн / О.М. Бандурка, О.М. Головка, І.А. Логвиненко та ін. ; за заг. ред. О.М. Бандурки. Харків : ХНУВС, 2021. 596 с.
3. Історія держави і права зарубіжних країн / Бойко І.Й., Тищик Б. Й., Кольбенко А. В. та ін. ; за заг. ред. Б. Й. Тищика, І. Й. Бойка. Львів : Вид-во ЛНУ ім. Івана Франка, 2022. 658 с.
4. Анішук Н.В. Полігамія в Індії: гендерно-правовий аспект. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2020. Т. 27. С. 3-12. DOI <https://doi.org/10.32837/npuola.v27i0.674>
5. Білик В. Правове становище жінки у Стародавній Індії. *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис*. 2022. № 26. С. 194-198. DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.26.31>
6. Велика Є.С. Види покарань у праві держав Стародавнього Сходу. *Право і Безпека*. 2010. № 5. С. 57-61.
7. Логвиненко Є.С., Логвиненко І.А. Покарання в праві держав Стародавнього Світу: монографія. Харків: ФОП Панов А.П., 2019. 252 с.
8. Гавриленко О. А. Розвідувально-підривна доктрина давньоіндійської держави Маур'їв у політико-правовому трактаті Каутільї «Артхашастра». *Право і суспільство*. 2014. № 6-1. Ч. 2. С. 9-10
9. Каюк Д.Г. Нарис історії права Стародавнього сходу. *Право і суспільство*. 2011. № 2. С. 39-46.
10. Коритко Л.Я., Джуган В.О. Основні риси права Стародавніх Індії та Китаю. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2021. Т. 28. С. 61-68.
11. Рождественська О.С. Вплив стародавніх традицій на соціально-правове становище жінки в сучасній Індії. *Часопис з юридичних наук*. Харків, 2014. С. 1-12. URL: <https://periodicals.karazin.ua/jls/article/view/1653>
12. Рождественська О. С. Закони Ману та соціально-правове становище жінки у сучасній Індії. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Право*. 2012. Вип.12. С. 64-68.
13. Мишак І.М. Вплив політико-правових положень дхармашастр і артхашастр на становлення системи державного управління в Стародавній Індії. *Наукові записки інституту законодавства Верховної Ради України*. 2013. № 2. С. 18-22.
14. Томкіна О.О. Моральний облік влади у політико-правовій думці Індії та Китаю. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2015. Випуск 33. Т. 1. С. 49-53.
15. Щербина Т. М. Сімейно-правовий статус жінки: порівняльний аналіз досвіду Індії та України. *Форум права*. 2015. № 4. С. 341-345.
16. Si-Yu-Ki. Buddhist Records of the Western World : in 2 vol. Vol. 1. New Delhi ; Chennal : Asian Educational Services, 2003. 242 p.

17. Cunningham A. The ancient geography of India. London : Trübner & Co., 1871. 589 p. URL: <https://archive.org/details/cu31924023029485/page/n9/mode/2up>
18. Tripathi R.S. History Of Ancient India. Benares: Nand Kishore & Bros., 1942. 555 p. URL: <https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.96968/page/n19/mode/2up>
19. Majumdar R. с. Ancient India. Calcutta : University of Calcutta, 1952. 538 p. URL: <https://archive.org/details/dli.calcutta.10819/page/538/mode/2up>
20. McIntosh J. The Ancient Indus Valley : new perspectives. Santa Barbara (California); Denver (Colorado); Oxford (England) : Bloomsbury Academic, 2008. 441 p.
21. Гавриленко О.А., Сироїд Т. Л. Історія міжнародного права: стародавня доба. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2021. 232 с.
22. Aurobindo S. The foundations of Indian culture. New York : The Sri Aurobindo Library, Inc ; The Colamsl Prtss Inc, 1953. 442 p.
23. Кузьміна Е.Е. В стране Кавата и Афрасиаба. Москва : Наука, 1977. 142 с. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/162463933.pdf>
24. Bandyopadhyay P. International Law and Custom in Ancient India. Calcutta: Calcutta University Press, 1920. 169 p.
25. Волинка Г. І. Філософія стародавності і середньовіччя в освітньому контексті. Київ : Вища освіта, 2005. 543 с. С. 93.
26. The Hymns of the Rigveda / Transl. by Ralph T. H. Griffith. 2nd edition, Kotagiri (Nilgiri). 1896. 1636 p.
27. Закони Ману (вित्याги). *Історія держави і права зарубіжних країн : хрестоматія-практикум: навчальний посібник* / авт. кол.: І.А. Логвиненко, Ю.О. Загуменна, О.А. Гавриленко та ін.; за заг. ред. О.М. Бандурки; Харків: Майдан, 2023. С. 80-121. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/entities/publication/5e644645-541d-4cdc-89b8-d10999e931c1>
28. Махабхарата. Вып. 5. Кн. 1. Мокшадхарма (Основа освобождения) / Пер. с санскр. Б.Л. Смирнова. Ашхабад: Ёлым, 1983. 664 с.
29. Дюмезиль Ж. Верховные боги индоевропейцев / пер. с франц. Т.В. Цивьян. Москва: Наука, 1986. 234 с.
30. Струве В.В. История Древнего Востока. Ленинград : ОГИЗ Госполитиздат, 1941. 446 с.
31. Брихадараньяка-упанишада. 48 с. URL: https://www.advayta.org/binaries/file/news/f_336.pdf
32. Apastamba-dharmasutra. Edited by Sri Rama Ramanuja Akari. 2024. 222 p. URL: https://www.srimatham.com/uploads/5/5/4/9/5549439/apastamba__dharma_grihya_sutras.pdf
33. Yajnavalkya Smriti. Dharma Teachings of Yajnavalkya / abbreviated by U. Ve Srirama Ramanujachari. 2024. URL: https://www.srimatham.com/uploads/5/5/4/9/5549439/yajnavalkya_smrti_abridged.pdf
34. Ильин Г.Ф. Шудры и рабы в древнейших сборниках законов. Вестник древней истории. 1950. № 2. С. 94-107.
35. Бэшем А. Чудо, которым была Индия / пер. с англ. Москва: Наука, 1977. 616 с.
36. Гринцер П.А. Древнеиндийский эпос : генезис и типология. Москва : Наука, 1974. 420 с. URL: https://stavroskrest.ru/sites/default/files/files/books/grintser_p_a_-_drevneindysky_epos.pdf
37. Nehru J. The Discovery of India. Delhi, Oxford, New York : Oxford University Press, 1994. 583 p.
38. Эдвардс М. Древняя Индия. Быт, религия, культура / пер. с англ. С.К. Меркулова, 2005. 224 с. http://loveread.ec/view_global.php?id=54072
39. Закони Ману (Священні книги Сходу. Т. 25) / пер. Г. Бюлера. 140 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Davnioindiiska_kultura/Zakony_Manupdf
40. Бонгард-Левин Г.М., Ильин Г.Ф. Индия в древности. Москва : Наука, 1985. 758 с.
41. Das V. Structure and Cognition. Aspects of Hindu Caste and Ritual. 2nd ed. Delhi : Oxford University Press, 1987. 171 p.
42. Blunt E.A.H. The Caste System of Northern India with special reference to the United Provinces of Agra and Oudh. London, 1931. 370 p. <https://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/blunt1931/0001/image,info,thumbs>
43. Рождественская Е.С. Проблемы кастового общества в современной Индии. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Право»*. 2017. Вип. 23. С. 38-41.

Стаття надійшла до редакції 05.09.2024

Стаття рекомендована до друку 01.11.2024

O. A. HAVRYLENKO,

DSc (Law), Professor,

Professor at the Department of International and European Law

E-mail: o.gavrylenko@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5554-4919>

V. N. Karazin Kharkiv National University

Kharkiv, 61022, Svobody square, 4

I. A. LOHVYENENKO

PhD (History), Associate Professor,
Head of the Department of Theory and History of State and Law
E-mail: igor_logv@ukr.net ORCID: <https://orcid.org/0000000315054418>
Kharkiv National University of Internal Affairs
Kharkiv, Ukraine, 61080, Leva Landau Ave., 27

Ye. S. LOHVYENENKO

PhD (Law), Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Constitutional and International Law
E-mail: evgeniyalogvinenko1@gmail.com ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7687-843X>
Kharkiv National University of Internal Affairs
Kharkiv, Ukraine, 61080, Leva Landau Ave., 27

**FORMATION AND FEATURES OF THE VARNA-CASTE SYSTEM
OF SOCIAL ORGANIZATION IN ANCIENT INDIA**

ANNOTATION. *Introduction.* Ancient India has always attracted the interest of politicians and scientists. Many generations of historians and jurists tried to find out the peculiarities of the formation of the ancient Indian civilization. Their work allows us today not only to create a holistic view of the ancient history of the Indian state and law, but also to systematically and in-depth reveal the formation of its legal institutions, the formation of political culture, social structure, etc. At the same time, there are still many questions that cause discussions and require in-depth study. Among them is the formation and development of the varna-caste system of the organization of society.

Summary of the main results of the study. The article examines the history of the formation of varnas in ancient India. The process of hierarchization of varnas was analyzed and its features were determined. The reasons for the transformation of the varna system, which resulted in the formation (both within the varnas and outside of them) of new endogenous groups - jati, have been revealed. The essence of the social category "caste" has been clarified. It is shown that with the appearance of numerous jatis and the formation of the caste system, varnas did not play a significant role in the life of society and only determined the status of castes, if they belonged to them.

Conclusion. The conclusion that "varna", "caste", "jati" are not identical socio-legal categories is substantiated. They reflect the peculiarities of the formation of ancient Indian society and should be taken into account by scientists for a more in-depth study of the caste-varna organization of society in ancient India.

KEY WORDS: *Ancient India, varna, caste, jati, brahman, kshatriya, vaishya, shudra, chandala.*

REFERENCES

1. Zabzalyuk D.E., Makarchuk V.S., Markovskiy V.Ya., Yaremchuk V.D., Redhead N.Ya. (2021). History of the state and law. Lviv: SPOLOM. 438 p. (in Ukrainian).
2. Bandurka O.M. (ed.) (2021). History of the state and the laws of foreign countries. Kharkiv: KhNUVS. 596 p. (in Ukrainian).
3. Tyshchik B.Y., Boyko I.Y. (ed.). (2022). History of the state and the law of foreign countries Lviv: LNU named after Ivan Franko. 658 p. (in Ukrainian).
4. Anishchuk N.V. (2020). Polygamy in India: a gender-legal aspect. *Scientific works of the National University "Odesa Law Academy"*. Vol. 27. P. 3-12. DOI: <https://doi.org/10.32837/npnuola.v27i0.674> (in Ukrainian).
5. Bilyk V. (2022). Legal status of women in ancient India. *Chronicle of Volyn. All-Ukrainian scientific journal*. No. 26. P. 194-198. DOI: <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.26.31> (in Ukrainian).
6. Velyka Ye.S. (2010). Types of punishments in the law of the states of the Ancient East. *Law and Security*. No. 5. P. 57-61. (in Ukrainian).
7. Lohvynenko E.S., Lohvynenko I.A. (2019). Punishment in the law of the states of the Ancient World: a monograph. Kharkiv: FOP Panov A.P. 252 p. (in Ukrainian).
8. Havrylenko O.A. (2014). Intelligence-subversive doctrine of the ancient Indian state of the Mauryas in Kautilya's political and legal treatise "Arthashastra". *Law and society*. No. 6-1. Part 2. P. 9-10. (in Ukrainian).
9. Kayuk D.G. (2011). Essay on the history of the law of the Ancient East. *Law and society*. 2011. No. 2. P. 39-46. (in Ukrainian).
10. Korytko L.Ya., Jugan V.O. (2021). The main features of the law of ancient India and China. *Scientific works of the National University "Odesa Law Academy"*. Vol. 28. C. 61-68. (in Ukrainian).
11. Rozhdestvenska O.S. (2014). The influence of ancient traditions on the socio-legal position of women in modern India. *Journal of legal sciences*. Kharkiv. P. 1-12. URL: <https://periodicals.karazin.ua/jls/article/view/1653> (in Ukrainian).
12. Rozhdestvenska O.S. (2012). Laws of Manu and the socio-legal position of women in modern India. *Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University. Series "Law"*. Issue 12. P. 64-68. (in Ukrainian).

13. Myshchak I.M. (2013). The influence of the political and legal provisions of the Dharmashastras and Arthashastras on the formation of the state administration system in ancient India. *Scientific notes of the Institute of Legislation of the Verkhovna Rada of Ukraine*. No. 2. P. 18-22. (in Ukrainian).
14. Tomkina O.O. (2015). Moral assessment of power in the political and legal thought of India and China. *Scientific Bulletin of the Uzhhorod National University. "Law" series*. Issue 33. Vol. 1. P. 49-53. (in Ukrainian).
15. Shcherbyna T.M. (2015). Family and legal status of women: a comparative analysis of the experience of India and Ukraine. *Forum prava*. No. 4. P. 341-345. (in Ukrainian).
16. Si-Yu-Ki. (2003). *Buddhist Records of the Western World* : in 2 vol. Vol. 1. New Delhi ; Chennai : Asian Educational Services. 242 p.
17. Cunningham A. (1871). *The ancient geography of India*. London : Trübner & Co. 589 p. URL: <https://archive.org/details/cu31924023029485/page/n9/mode/2up>
18. Tripathi R.S. (1942). *History Of Ancient India*. Benares: Nand Kishore & Bros. 555 p. URL: <https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.96968/page/n19/mode/2up>
19. Majumdar R. (1952). *Ancient India*. Calcutta : University of Calcutta. 538 p. URL: <https://archive.org/details/dli.calcutta.10819/page/538/mode/2up>
20. McIntosh J. (2008). *The Ancient Indus Valley : new perspectives*. Santa Barbara (California); Denver (Colorado); Oxford (England) : Bloomsbury Academic. 441 p.
21. Havrylenko O.A., Syroid T.L. (2021). *History of international law: ancient times*. Kharkiv: V.N. Karazin KhNU. 232 p. (in Ukrainian).
22. Aurobindo S. (1953). *The foundations of Indian culture*. New York : The Sri Aurobindo Library, Inc ; The Colamsl Prtss Inc. 442 p.
23. Kuzmina Ye.Ye. (1977). *In the country of Kavata and Afrasiab*. Moscow: Nauka. 142 p. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/162463933.pdf> (in Russian).
24. Bandyopadhyay P. (1920). *International Law and Custom in Ancient India*. Calcutta: Calcutta University Press. 169 p.
25. Volynka H.I. (2005). *Philosophy of antiquity and the Middle Ages in the educational context*. Kyiv: Higher Education. 543 p. (in Ukrainian).
26. *The Hymns of the Rigveda*. (1896) / transl. by R.T.H. Griffith. 2nd edition, Kotagiri (Nilgiri). 1636 p.
27. Bandurka O.M. (ed.) (2023). *Laws of Manu (fragments). History of the state and the law of foreign countries: textbook-practicum: study guide* / author. col.: I.A. Lohvynenko, Yu.O. Zagumenna, O.A. Havrylenko and others. Kharkiv: Maidan, 2023. P. 80-121. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/entities/publication/5e644645-541d-4cdc-89b8-d10999e931c1> . (in Ukrainian).
28. *Mahabharata*. Vol. 5. Book 1. Mokshadharma (The Basis of Liberation) (1983). / Translated from Sanskrit by B.L. Smirnova. Ashgabat: Ylym. 664 p. (in Russian).
29. Dumézil J. (1986). *Supreme Gods of the Indo-Europeans* / translated from French by T.V. Tsivyan. Moscow: Nauka. 234 p. (in Russian).
30. Struve V.V. (1941). *History of the Ancient East*. Leningrad: OGIZ Gospolitizdat. 446 p. (in Russian).
31. *Brihadaranyaka Upanishad*. 48 p. URL: https://www.advayta.org/binaries/file/news/f_336.pdf (in Russian).
32. Sri Rama Ramanuja Akari (ed.). (2024). *Apastamba-dharmasutra*. 222 c. URL: https://www.srimatham.com/uploads/5/5/4/9/5549439/apastamba_dharma_grihya_sutras.pdf
33. Sri Rama Ramanuja Akari (ed.). (2024). *Yajnavalkya Smriti. Dharma Teachings of Yajnavalkya*. URL: https://www.srimatham.com/uploads/5/5/4/9/5549439/yajnavalkya_smrti_abridged.pdf
34. Ilyin G.F. (1950). Shudras and slaves in the most ancient collections of laws. *Bulletin of ancient history*. No. 2. P. 94-107. (in Russian).
35. Bashem A. (1977). *Miracle that was India* / transl. from English. Moscow: Nauka. 616 p. (in Russian).
36. Grintser P.A. (1974). *Ancient Indian Epic: Genesis and Typology*. Moscow: Nauka. 420 p. URL: https://stavroskrest.ru/sites/default/files/files/books/grintser_p_a_-_drevneindysky_epos.pdf (in Russian).
37. Nehru J. (1994). *The Discovery of India*. Delhi, Oxford, New York : Oxford University Press. 583 p.
38. Edwards M. (2005). *Ancient India. Life, religion, culture* / transl. from English S.K. Merkulova. 224 p. URL: http://loveread.ec/view_global.php?id=54072 (in Russian).
39. *Laws of Manu (Sacred books of the East. Vol. 25)* / transl. G. Buhler. 140 p. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Davnioindiiska_kultura/Zakony_Manuu.pdf (in Ukrainian).
40. Bongard-Levin G.M., Ilyin, G.F. (1985). *India in antiquity*. Moscow: Nauka. 758 p. (in Russian).
41. Das V. (1987). *Structure and Cognition. Aspects of Hindu Caste and Ritual*. 2nd ed. Delhi : Oxford University Press, 1987. 171 p.
42. Blunt E.A.H. (1931). *The Caste System of Northern India with special reference to the United Provinces of Agra and Oudh*. London. 370 p. URL: <https://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/blunt1931/0001/image.info.thumbs>
43. Rozhdestvenskaya Ye.S. (2017). Problems of caste society in modern India. *Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University. Series "Law"*. Issue. 23. P. 38-41. (in Russian).

The article was received by the editors 05.09.2024

The article is recommended for printing 01.11.2024